

Маслікова І. І.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри етики, естетики та культурології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), i.i.maslikova@gmail.com

ЕТИЧНА ЛЕГІТИМАЦІЯ ШКОДИ ТА МІРКУВАННЯ СПІЛЬНОГО БЛАГА

Здійснюється критичний аналіз сучасних етичних концепцій, що морально виправдовують в певних обставинах діяльнісне заподіяння шкоди або її допущення через бездіяльність. Звернення до сучасних дискусій навколо Доктрини подвійного ефекту та Доктрини здійснення і допущення шкоди дозволяє визначити критерії оцінки вчинків щодо їх дозволених чи неприпустимих (добровільність, причинність, намір, активність або бездіяльність, пріоритетність негативних моральних прав, сприяння спільному благу).

Ключові слова: доктрина подвійного ефекту, доктрина здійснення та допущення шкоди, спільне благо, деонтологія, консеквенціалізм.

Класичний образ моралі, що склався протягом двох тисяч років, пов'язаний з реалізацією двох принципових вимог – турботою про власну досконалість та безкорисливою допомогою іншим. Отже, моральна дія мислилася як добровільна, ініціативна, принципово ненасильницька та спрямована на благо інших людей. Однак такий образ моралі може знайти свою реалізацію в ординарних міжлюдських відносинах, неускладнених драматизмом ситуацій живого морального досвіду. Але будь-яка людина може виявитися заручником ситуації, коли буде змушена безпосередньо здійснювати шкоду іншим людям або опосередковано бути учасником здійснення зла в силу власної бездіяльності. Яскравими прикладами є обставини евтаназії, здійснення самооборони або болючого вибору адресата допомоги, коли достовірно відомо, що той, хто не отримає таку допомогу, буде приречений на страждання і смерть. Більш того, деякі сучасні соціальні практики зобов'язують суб'єктів завдавати такої шкоди у наслідок професійного обов'язку. Політична практика надає такі приклади: ефект «брудних рук» як та необхідний елемент ефективності політичної діяльності сучасного політика; заподіяння фізичної шкоди терористам з метою отримання від них інформації, яка могла б запобігти в майбутньому масовим смертям; необхідність ведення військових дій, в результаті яких будуть жертви серед нонкомбатантів; втручання або ж невтручання в справу третіх осіб, чийм життям можна було б допомогти для запобігання гуманітарної катастрофи та ін.

Складність морального вибору, перед яким опиняється сучасний суб'єкт моралі, демонструє деяку нову симптоматику морального досвіду, яка кидає виклик сучасній етичній теорії. По-перше, такі традиційні етичні критерії як «добро–зло», «правильне–неправильне», «обов'язок–заборона» не завжди можуть бути використані в здійсненні моральної оцінки ситуації та легітимації належного способу дії. Тому в сучасні етичні дискусії вводяться такі критерії дії як «бажане», «дозволене», «допустиме», «неприйнятне», «негативне» для вимушеної моральної легітимації деяких дій в надзвичайних обставинах і ситуаціях. По-друге, осмислення таких проблем виходить за рамки індивідуалістичного діалогічного дискурсу «Я–Інший», оскільки вимагає брати до уваги не тільки позицію «Іншого», але й «Третього», конкуруючих інших, які далеко не завжди можуть вступати в комунікацію і

відстоювати свої інтереси [1, с. 141]. Відповідно оцінки дій та морального рішення формуються не тільки в дискурсі поняття «блага», але й «спільного блага», «шкоди», «права».

Таким чином, виникає питання коректного розсування меж морально належного та допустимого з їхньою предметною конкретизацією для того, щоб окреслити образ практично-дієвої в сучасному світі моралі. Звернення до актуальних дискусій, що розгортаються серед представників сучасної англо-американської етики (Ф. Вулард, Ф. Говард–Снайдер, У. Квін, Ал. Макінтайр, Дж. Рейчелс, У. Росс, Дж. Смарт, Дж. Томпсон, Ф. Фут), дозволить дослідити проблеми соціальної взаємодії через призму проблематики моральної легітимності активного здійснення та пасивного допущення шкоди.

Метою даної статті є критичний аналіз етичних концепцій, які морально виправдовують у виняткових обставинах необхідність діяльнісного заподіяння шкоди або її допущення шляхом бездіяльності.

Вихідною точкою розвитку дискусій про допустимість заподіяння шкоди вважається стаття англійського філософа Філіпи Фут «Проблема абортів і Доктрина подвійного ефекту» (1967 р.), в якій розглядалися дилемні ситуації, в яких вибір з неминучістю приводив би до шкоди іншим людям. Описані нею гіпотетичні ситуації про необхідність підірвати шашкою динаміту застряглого в печері товстуна для порятунку групи людей від паводкової води або ж не завдаючи йому шкоди, в бездіяльності дозволити загинути всім людям від утоплення; переведення трамвая на шлях, де під його колесами загине одна людина заради порятунку від подібної смерті п'ятьох людей, якщо не втручатися в його хід; дозвіл судді засудити невинну людину для зняття соціальної напруги та попередження численних смертей через неможливість знайти і покарати справжнього злочинця [5, р. 21–24], в подальшому набули статусу широко відомих кейсів «дилеми трамвая» або «проблеми вагонетки» (Trolley Problem) [11], «цапа-відбувайла» (Scapegoat) [10, р. 70]. Через підвищену увагу до мисленевих експериментів за участю трамваїв, вагонеток і товстунів гансько-американський філософ Кваме Ентоні Аппія жартівливо позначив такі дослідження як напрям інтелектуальної думки «вагонеткологія» (trolleylogy) [4, с. 26].

Незважаючи на те, що такі гіпотетичні ситуації–дилеми були придумані для вирішення нормативно-етичних завдань та обмірковування можливих альтернативних рішень, ці мисленеві експерименти мають важливе значення для практики прийняття моральних рішень. Беручи до уваги реальні життєві дилеми активної і пасивної евтаназії, колізії надання або ненадання медичної допомоги смертельно хворим, стає зрозумілим, що в ряді випадків підтримка життя або невтручання в хід хвороби може мати принципову різницю в моральній оцінці. Очевидно, що активне сприяння смерті буде викликати моральне обурення на відміну від невтручання в природний хід подій. Проте, далеко не завжди бездіяльність отримує моральне виправдання на відміну від діяльнісного заподіяння шкоди. Так, відмова від подальших паліативних процедур прискорить неминучу смерть хворого, зменшивши тривалість страждань, проте смертельна доза ліків ще швидше припинить передсмертні

страждання, що може свідчити на користь заподіяння зла і розцінювати його як морально допустиму дію поряд з моральною допустимістю бездіяльнісного дозволу померти. З іншого боку, лікар, який не надав вчасно допомогу не смертельно хворому, може бути винним в разі його смерті, мов би він скоїв вбивство. Отже, в деяких випадках принципової моральної різниці між безпосереднім вбивством і дозволом померти немає [8, р. 79].

Розмежування дії і бездіяльності, а також різниці в їхній оцінці фіксувалося ще Фомаю Аквінським. У «Трактаті про людські дії, а саме дії, властиві людині» Аквінат диференціював людські вчинки за низкою ознак. Моральними або аморальними можуть бути не тільки діяльнісні вчинки, але й бездіяльність, за винятком пов'язаних із зовнішніми обставинами – фізичною неможливістю здійснити дію [2, с. 97] та здійснених під примусом з боку інших осіб [2, с. 99].

Однак, якщо брати до уваги «внутрішній акт», або іншими словами добровільність діяча, обидві такі дії підлягають моральній оцінці через схвалення або осуд: «ми є господарями як своєї дії, так і бездіяльності, як свого бажання, так і небажання. Отже, довільно можна як діяти і бажати, так і не діяти і не бажати» [2, с. 96–97], а «причину бездіяльності належить вбачати в діячі тільки тоді, коли він може і повинен діяти» [2, с. 97]. Хоча Аквінський в цій невеликій частині тексту чітко не артикулює типологію тих шкідливих дій, які можуть і не можуть знайти своє моральне виправдання, проте, така типологія з очевидністю впливає з його пояснень. Моральне засудження матимуть такі вчинки: по-перше, добровільні активні дії, що за результат мають шкоду, і які можна і потрібно уникати («позитивні» або «активні» дії в термінології сучасних дискусій); по-друге, добровільна бездіяльність, в результаті якої буде шкода і яку діяч повинен уникати (не дивлячись на свою «негативність» або «пасивність» така дія набуває ознак «позитивності» через свідоме подолання діячем її заборони); по-третє, добровільна умовно дозволена бездіяльність, що приводить до шкоди і яку можна уникати («негативна» або «пасивна» дія). І тільки остання дія може знайти певне моральне виправдання, оскільки сам факт бездіяльності не був категорично забороненим.

Незважаючи на те, що Фома Аквінський зробив начерк типології допустимих і неприпустимих дій та бездіяльності, найбільш важливим для сучасних мислителів теологічного спрямування виявилось зроблене ним розмежування результату дії та намірів. У «Трактаті про правосудність» він дав моральне обґрунтування шкоди, зокрема вбивства лиходія. Таке виправдання вибудовується, в першу чергу, в апеляції до спільного блага, оскільки позбавлення суспільства від лиходія «сприяє благополуччю всього суспільства», однак за умови, що воно здійснюється «високопоставленими і наділеними громадською владою особами» [3, с. 210], покликаними піклуватися про спільне благо. Складнішою є справа вбивства невинної людини. Тяжкість такого вбивства є більш значущою, ніж вбивство грішника, зокрема тому, що воно позбавляє суспільство більшого блага [3, с. 217], і уповноважена особа повинна зробити все можливе для недопущення такої неправосудності. Однак якщо шкода чи вбивство

здійснюється приватною особою, зокрема в ситуації самозахисту, слід брати до уваги вже не міркування спільного блага, а можливість двох наслідків дії – навмисного і ненавмисного. Моральне значення при цьому має саме те, що входило в намір діяча за умови адекватності цієї мети [3, с. 218]. Ненавмисний наслідок або результат випадкових обставин не буде вважатися гріхом, за умови належної обачності діяча [3, с. 221].

Осмислення того, що шкода може бути свідомою метою або ж побічним ефектом активної дії, призвело до виникнення Доктрини подвійного ефекту (the Doctrine of the Double Effect), що є фундаментальною концепцією, котра виправдовує деякі види шкоди в сучасній католицькій етиці. Дане вчення засноване на принциповому розрізненні того, що індивід має намір зробити в строгому сенсі («прямий намір») і того, що можна передбачити в якості побічного результату своєї добровільної дії («непрямий намір») [5, р. 20]. Отже, «подвійний ефект» означає, що дія має два наслідки. Один – власне бажаний необхідний ефект від дії, другий – очікуваний небажаний ефект, який має високу ймовірність, але не є неминучим. При цьому дія може бути виправданою, якщо вона буде відповідати чотирьом умовам. По-перше, дія сама по собі повинна бути морально доброю чи байдужою. По-друге, діючий суб'єкт може безпосередньо не хотіти зла, але може допустити його, якщо його не можна уникнути. За наявності можливості досягти блага без шкоди, шкода є недопустимою. По-третє, хороший результат дії повинен безпосередньо досягатися самою дією, а не побічним поганим ефектом. Поганий ефект не може бути безпосередньою причиною благої дії, іншими словами, не можна використовувати погані засоби для досягнення хорошого результату. І по-четверте, хороший результат повинен бути в достатній мірі бажаним, щоб компенсувати можливий шкідливий ефект [6].

Зосереджуючи свою увагу на розмежуванні намірів, сучасна Доктрина подвійного ефекту не робить принципового розрізнення між дією і бездіяльністю, в результаті яких відбувається заподіяння зла. Як наслідок, моральне виправдання могла б знайти навмисна бездіяльність. У цьому сенсі ілюстративним буде приклад американського філософа Джеймса Рейчелса. Сміт має намір вбити шестирічного кузена для отримання спадщини і безпосередньо здійснює вбивство. Джон також має намір вбити кузена, однак застає свою майбутню жертву без свідомості та не надає їй допомогу, що призводить до ненасильницької смерті хлопчика [8, р. 79]. Очевидно, що не знаючи справжніх намірів, другий випадок міг би знайти певне виправдання, оскільки Джон не був безпосередньою причиною смерті дитини, та й можливо, просто не встиг йому надати допомогу. Проте, знаючи справжні наміри і Сміта і Джона – смерть дитини з метою збагачення, стає очевидним, що обидва ці вчинки є злочином.

З огляду на варіативність ситуацій морального вибору, питання полягає в тому, де проходить межа того, що дійсно вважається нашою бажаною метою. Для фіксації цієї межі Філіпа Фут пропонує наступний приклад: з одного боку, можна уявити собі недобросовісних торговців, що продають зіпсовані продукти, споживання яких може привести до численних смертей. З іншого боку, вкрай потребують

похованнях безробітні гробарі, які спеціально просувають вкрадені отруєні продукти для отримання замовлень із поховання отруєних ними людей [5, р. 22]. Очевидно, що різниця між цими прикладами мінімальна, але тим не менше вона є істотною. Вирішальне значення має розрізнення непрямого і прямого наміру. У всіх цих випадках неприпустимим є та дія, в якій є свідомий намір шкоди як необхідний засіб для спільного блага. Тому в ситуації дефіциту медичних ресурсів морально допустимим може бути відмова надання великого обсягу лікарських засобів одному смертельно хворому пацієнту на користь перерозподілу цього ж обсягу для п'яти інших хворих, яким загрожує смерть в разі неотримання препарату. Тобто в даній ситуації міркування спільного блага мають значення. У кейсі «трансплантології», вбивство невинної людини здорової людини для використання його органів для донорської пересадки п'яти смертельно хворим людям не може знайти жодного морального виправдання.

Отже, виникла потреба в трансформації Доктрини подвійного ефекту з метою включення в неї параметрів дії і бездіяльності, яка знайшла своє втілення в Доктрині здійснення та допущення шкоди (Doctrine of Doing and Allowing Harm) [12]. Дана доктрина в моральному виправданні або забороні деяких дій робить акцент не тільки на наявності прямої навмисної або непрямої шкоди, але й на розрізненні активної дії та бездіяльності, в результаті яких ті люди, на яких такі акції спрямовані, або отримують допомогу, або постають жертвами, приреченими на страждання і смерть. Одна дія може бути негативною, оскільки індивід не здійснює активної дії, дозволяючи лише здійснитися злу через бездіяльність і тому може не засуджуватися. Інша дія буде позитивною, оскільки індивід безпосередньо здійснює зло, і через це засуджується [7, с. 291].

Таким чином, Доктрина здійснення та допущення шкоди є неабсолютистською теорією морального виправдання заподіяння шкоди одним суб'єктам заради допомоги іншим в якості принципу *prima facie* – важливої, але не безумовної вимоги, «умовного обов'язку», що реалізує спеціальний фактичний обов'язок [9, р. 58]. Дана доктрина має справу з діями, що мають ряд параметрів. По–перше, дія може мати ряд причин, однак найбільш важливою, безпосередньою причиною буде та, яка безпосередньо пояснює шкоду. По–друге, за відсутності особливих обставин прямий внесок у здійснення шкоди впливає з добровільності діючого або бездіяльного суб'єкта. По–третє, шкода може відбуватися в умовах особливих обставин, що не залежать від суб'єкта і не підконтрольні йому, і через це він стає бездіяльним учасником злодіяння.

Моральна виправданість шкоди, що здійснюється активно або ж є результатом бездіяльності, в даній доктрині знаходить свої засади в існуючих моральних обов'язках в їх позитивному і негативному виразі. Філіпа Фут наполягає на тому, що слід розрізняти наші обов'язки допомоги іншим та наші обов'язки невтручання в справи інших [5, р. 26]. Такі зобов'язання виникають на ґрунті прав. Позитивне право отримання допомоги зобов'язує до активної дії з надання такої допомоги, таким чином, мова йде про позитивне право отримання якоїсь користі. Негативне право невтручання в особисті справи вимагає утримання

від дії, що заподіює шкоду, тим самим мова йде про негативне право не страждати [5, р. 27].

Однак практичний досвід постійно демонструє ситуації, в яких позитивне право одних людей отримати допомогу конкурує з правом інших не бути вбитими. Це призводить до ряду наслідків. По–перше, у разі конфлікту негативних і позитивних прав моральне вимога поваги прав втрачає свою абсолютність, оскільки позитивні права свідомо обмежуються. По–друге, якщо в конфлікті виникає необхідність нехтування однакових прав суб'єктів, все–таки виникає питання кількісного обліку тих осіб, у яких будуть анульовані негативні права. Так, для порятунку однієї людини неприпустимо вбити іншу. Однак, для порятунку більшої кількості людей в певних ситуаціях зняття заборони вбивства однієї вже не мислитися неприпустимим. Чи означає це, що негативні права можуть втрачати свою абсолютність?

Звідси випливає необхідність ранжирування прав, що з неминучістю призведе до варіацій допустимої і неприпустимої шкоди. З одного боку, сувора заборона порушення таких «сильних» негативних прав як право не бути вбитим або право не піддаватися тортурам виключить їх із застосування по відношенню до терористів або злочинців в ситуації порятунку життів більшої кількості людей. Але з іншого боку, позитивне право на отримання допомоги більшості переважить нанесення травм одній людині, якщо вона буде перешкодою на шляху такого порятунку. Таким чином, до уваги береться загальний баланс блага [7, р. 308] і відповідно, деонтологічні міркування не можуть ігнорувати консеквенціалістській розрахунок, зокрема питання обліку спільного блага. Однак це загрожує тим, що на людину, яку приносять в жертву, дивляться не скільки з токи зору її самоцінності та авторитетності, а скільки крізь призму балансу загальних витрат і загальних інтересів. Тим самим, індивіду–жертві відмовляють не тільки в її автономії, а й перестають її розглядати як «господаря самого себе», а швидше, як частину колективного цілого, заради блага якого її власне і приносять в жертву [7, р. 308]. Таким чином, апеляція до пріоритетності негативних прав дозволяє відстоювати самоцінність індивіда і вимагати бачити в ньому особистість, що потребує захисту, а не жертву, покликану служити спільному благу. І тут мова вже йде не тільки про виняткові ситуації вибору, а реальні події ХХ століття, в яких тоталітарні режими знищували мільйони унікальних громадян, приносячи їх у жертву уявному спільному благу держави.

Висновки. Здійснений аналіз етичних концепцій, що морально виправдовують у виняткових обставинах заподіяння або допущення шкоди, дозволяє стверджувати, що в оцінці вже реалізованої дії або в ситуації здійснення морального вибору слід брати до уваги кілька параметрів вчинку. По–перше, добровільність або не добровільність як з боку агенту, так і жертви; по–друге, справжню причину комплексної дії, по–третє, справжні наміри агенту, по–четверте активність («позитивність») дії або пасивність («негативність») бездіяльності; по–п'яте, пріоритетність негативних моральних прав, які дозволяють або не припускають здійснення дії або бездіяльності; по–шосте, в разі конфлікту моральних прав слід брати до уваги міркування спільного блага.

Список використаних джерел

1. Апресян Р. Г. Моральная философия, мысленный эксперимент и неуправляемая вагонетка // *Философский журнал*. – 2016. – Т.9. – №2. – С.138–144.
2. Фома Аквинский Сумма теологии. Часть II – I. Вопросы 1–48. – пер. С. И. Еремеев – К.: Эльга, Ника–Центр, 2006. – 576 с.
3. Фома Аквинский Сумма теологии. Часть II – II. Вопросы 47–122. – пер. С. И. Еремеев – К.: Эльга, Ника–Центр, 2013. – 832 с.
4. Эдмондс Д. Убили бы вы толстяка? Задача о вагонетке: что такое хорошо и что такое плохо? – пер. с англ. Д. Кралечкина. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. – 256 с.
5. Foot Ph. The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect // *Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – P.19–33.
6. McIntyre Al. Doctrine of Double Effect // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.). – Режим доступа: <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/double-effect>
7. Quinn W. S. Actions, Intentions, and Consequences: The Doctrine of Doing and Allowing // *Philosophical Review*, 98 (3): 287–312.
8. Rachels J. Active and Passive Euthanasia // *New England Journal of Medicine*, Vol.292, January 9, 1975. – P.78–80.
9. Ross W. D. From Right and the Good // *Deontology* – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – P.55–80.
10. Smart J. J. An Outline of a system of Utilitarian Ethics // Smart J. J., Williams B. *Utilitarianism: For and Against*. – New York: Cambridge University Press, 2005 – P.3–76.
11. Thomson J. J. The Trolley Problem // *Deontology* – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – P. 139 –161.
12. Woollard F., Howard–Snyder F. Doing vs. Allowing Harm // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.). – Режим доступа: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/doing-allowing>

References

1. Апресян Р. Г. Moral'naja filosofija, myslennyj jeksperiment i neupravljajemaja vagonetka // *Filosofskij zhurnal*. – 2016. – Т.9. – №2. – С.138–144.
2. Foma Akvinskij Summa teologii. Chast' II – I. Voprosy 1–48. – per. S. I. Eremeev – K.: Jel'ga, Nika–Centr, 2006. – 576 s.
3. Foma Akvinskij Summa teologii. Chast' II – II. Voprosy 47–122. – per. S. I. Eremeev – K.: Jel'ga, Nika–Centr, 2013. – 832 s.
4. Edmonds D. Ubili by vy tolstjaka? Zadacha o vagonetke: chto takoe horosho i chto takoe ploho? – per. s angl. D. Kralechkina. – M.: Izd-vo Instituta Gajdara, 2016. – 256 s.
5. Foot Ph. The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect // *Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – P.19–33.
6. McIntyre Al. Doctrine of Double Effect // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.). – Access mode: <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/double-effect>
7. Quinn W.S. Actions, Intentions, and Consequences: The Doctrine of Doing and Allowing // *Philosophical Review*, 98 (3): 287–312.
8. Rachels J. Active and Passive Euthanasia // *New England Journal of Medicine*, Vol.292, January 9, 1975. – P.78–80.
9. Ross W. D. From Right and the Good // *Deontology*. – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – P.55–80.
10. Smart J. J. An Outline of a system of Utilitarian Ethics // Smart J. J., Williams B. *Utilitarianism: For and Against*. – New York: Cambridge University Press, 2005 – P.3–76.
11. Thomson J. J. The Trolley Problem // *Deontology* – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – P.139–161.
12. Woollard F., Howard–Snyder F. Doing vs. Allowing Harm // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.). – Access mode: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/doing-allowing>

Maslikova I. I., PhD, Associate Professor of Ethics, Aesthetics and Culture Studies Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), i.i.maslikova@gmail.com

Ethical legitimization of harm and considerations of the common good

The article carries out a critical analysis of contemporary ethical conceptions, which realize morally justifying of active doing harm or its allowing due to inaction in certain circumstances. Appeal to modern discussions about the Doctrine of Double

Effect and the Doctrine of Doing and Allowing Harm permits us to determine the criteria for evaluating of actions from the point of view their permissibility or inadmissibility (voluntariness, causality, intention, agency or inaction, priority of negative moral rights, assistance to a common good).

Keywords: *Doctrine of Double Effect, Doctrine of Doing and Allowing Harm, Common good, Deontology, Consequentialism.*

* * *